

O'ZBEK TILIDA ZAMONNING IFODALANISHI

Mamayusupov Juraxon Mamadali o'gli

Oriental universiteti Lingvistika (arab tili) fakulteti

2-kurs magistranti

Tel: +99894 204 78 91

ANNOTATSIYA

Bu maqolada o'zbek tilida vaqt tushunchasining ifodalanishiga oid mulohazalar bayon qilingan. Shuningdek, ushbu masala tadqiqotchilarning mavzuga oid olib borgan izlanishlari hamda o'zbek adabiyotining mashhur asarlari asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *vaqt, zamon, o'zbek tili, davr, arab tili, lingvistika, asr, yil, soat, o'lchov.*

ABSTRACT

This article presents comments on the expression of the concept of time in the Uzbek language. Also, this issue is covered based on the research conducted by the researchers and famous works of Uzbek literature.

Key words: *time, Uzbek language, period, Arabic language, linguistics, century, year, hour, measure.*

KIRISH

“Vaqt” tushunchasi mantiqiy va lingvistik jihatdan voqea-hodisaning kechgan zamoni hamda vaqt o'lchovlarini bildiradi. O'zbek tilining izohli lug'atida vaqtga quyidagicha ta'rif berilgan.

Vaqt: (وقت - zamon, vaqt muddati, on, mavsum)

1. Yuz berib turuvchi voqea-hodisa, narsalarning asrlar, yillar, soatlar, minutlar va shu kabilar bilan o'lchanadigan davomiyligi, shunday o'lchov belgisiga ega bo'lgan obyektiv hodisa¹. “Vaqt g'oyat imillab o'tardi. Hamma xavotirlanib bezovta bo'la boshladi” (K.Yashin, “Hamza”), “Lekin vaqt o'z ishini qildi, oyni g'arb ufqidan tortib kirib ketdi. Demak, tong otdi” (M.Ismoilov, “Farg'ona tong otguncha”).

2. Shu obyektiv hodisaning minut, soat, kun, yil va shu kabilar bilan almashinuvidagi oralig'i, qismi, bo'lagi. “Bayramlardagina kiyadigan, boshqa vaqtlarda chamadonida avaylab saqlaydigan oq surp ko'ylagini kiydi” (S.Karomatov. “Oltin qum”).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 448–449.

3. Soat, kun, oy, yil va shu kabilarning uzluksiz va izchil almashinuvida biror maqsad uchun belgilangan yoki biror maqsad uchun foydalanishi mumkin bo'lgan muddat oralig'i, fursat. Vaqtni qo'ldan bermoq. Vaqtdan yutmoq. Vaqtdan to'g'ri foydalanmoq. Vaqting ketdi, baxting ketdi. (Maqol).

4. Vaqtning biror narsa, ish-mashg'ulot uchun belgilangan, ajratilgan bo'lagi, muddat. "Masalani to'g'ri yechdi-yu, oqqa ko'chirayotganida, vaqti tugab qoldi" (O'.Hoshimov, "Qalbingga quloq sol"). Tanaffus vaqtida hamma mukofotlanganlarni, mukofotlanganlar esa bir-birlarini tabriklab, zal va foyelar g'ovur-g'uvur bo'lib ketdi. (A.Qahhor, "Qo'shchinor chiroqlari").

5. O'tuvchi vaqtning ma'lum ijtimoiy hodisa, holatlar bilan bog'liq, ular bilan kechgan bo'lagi, zamon, davr. Quldorlik vaqtida. Mo'g'ullar hukmronligi vaqtida.

6. Obyektiv tarzda kechuvchi zamon, davrning, kishi hayotining ma'lum, aniq bir bo'lagi, nuqtasi, oralig'i. Vaqt kech bo'lib qoldi. Bolalik vaqti. Yoshlik vaqti. Yoz vaqti. Namoz vaqti. "Ertalab Qo'qondan chiqsa, asr vaqtlarida Marg'ilonga kiradir" (A. Qodiriy, "O'tgan kunlar").

7. Borliqning, makon kabi, obyektiv real shakli, materiyaning yashash shakllaridan biri. Nisbiylik nazariyasi-materiya mavjud bo'ladigan fazo va vaqt nazariyasidir. "Fan va turmush".²

O'zbek tilida dahr so'zi hozirgi davrda nutqda qo'llanilmaydi. U adabiyotda "zamon, davr" ma'nolarida qo'llanilishi mumkin. Dahrning baqosiz va vafosiz ekanini aytadi, uning kajraftorligidan noliydi. Bu so'z ko'chma ma'noda "olam, dunyo, jahon" ma'nolarida ham qo'llanilishi mumkin. Dahr ishidin silkkan etak, Ikki qo'lda ikki suyak. Mirtemir³. Payt so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha ta'rif berilgan.

Payt: 1. Muayyan vaqt, fursat, on. Tush payti. "O'q otilgan payt, Elmurod hovliga qarab yurdi. Shu payt Fotimaning shovqinlab gapirgani eshitildi" (P.Tursun, "O'qituvchi").

2. Muayyan sharoit bilan bog'liq bo'lgan davr, zamon. Zargarov: "Jonim! Payt nozik, xotin-qizlar masalasi chirsillab turibdi, bekorga nobud bo'lib ketaman" (A.Qahhor, "Og'riq tishlar").

3. Biror ishni amalga oshirish uchun qulay fursat, imkoniyat. Paytni qo'ldan bermoq. Payti kelganda aytmog, "Paytdan foydalangan Ashir mahram avvaldan tayyorlab qo'yilgan tilxat va arizalarni yosh xo'janing oldiga qo'ydi" (J.Sharipov, "Xorazm), "Men payt poylab, qochishni mo'ljallab borardim" (H.Axmar, "Kim

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. - Б. 448-449.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. - Б. 214-215.

haq”?). Mazkur o‘zakdan yasalgan fe’llarning hosila boblari ham vaqt bilan bog‘liq ish-harakatni bildiradi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida zamon so‘ziga quyidagicha ta’rif berilgan:

Zamon: 1. Obyektiv borliqning, materiyaning harakat bilan uzviy bog‘langan holda uzluksiz va izchil davom etadigan formasi, vaqt-makon va zamon materiyaning obyektiv yashash formalaridir.

2. Biror xarakterli hodisa, tarixiy voqea yuz bergan yoki biror hokim sinf, tabaqa hukmronlik qilgan davrni o‘z ichiga olgan muayyan vaqt, davr. Masalan: Tinchlik zamon. Urush zamon. Amir zamon.

3. So‘z borayotgan paytda kechirilayotgan davr va uning tartib-qoidalari. Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq (Maqol). Sen zamonni tushunasanni, o‘ylab qara (Oybek, “Qutlug‘ qon”).

4. Umuman vaqt, davr, payt, kez, mahal. Burungi zamon. Hozirgi zamon. “Hasanalining Otabeklar oilasida bo‘lganiga ellik yillar chamasi zamon o‘tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a‘zosi bo‘lib ketgan” (A. Qodiriy, “O‘tgan kunlar”)⁴.

Lahza: (لحظة) ko‘z ochib yumgunchalik vaqt, on, Soniya, Ko‘z ochib yumguncha o‘tadigan vaqt, on. Lahza ichida. Lahza o‘tmasdan. Bir lahzada. Ko‘z ochib yumguncha o‘tgan dam, qimmatli bir lahza mazmuni, bir butun bahor. (G‘. G‘ulom), “Yo‘lchi ishdan bir lahza bo‘lsin to‘xtamadi” (Oybek, “Tanlangan asarlar”)⁵. Lahzalik: bir lahzalik, Juda tez, bir onda bo‘lib o‘tadigan. “O‘zing ketding, qoldi xayolda Xumor ko‘zlar, issiq boqishing. Bir lahzalik dil ayyomidan Sira so‘nmas shirin yoqishing”. (Zulfiya).

O‘zbek izohli lug‘atida esa:

Fursat: فرصة maqbul, qulay vaqt, imkoniyat, ishdagi uzilish, ta’til. Biror ishni bajarish uchun eng qulay vaqt, payt. Fursat poylamoq. Fursat keldi. Fursatdan foydalanmoq, hasratlashishga juda qulay fursat tug‘ildi. “Kimning dardi yo‘q deysiz”? (I.Rahim, “Chin muhabbat”). “Fursat oltin, sen ko‘krak kerib, Oltiningni sohib yuribsan” (E.Vohidov, “Muhabbatnoma”). Fursatni boy (yoki qo‘ldan) bermok, qulay vaqt, paytdan foydalanmay, uni bekorga, bemaqsad o‘tkazmoq. “Hozir, o‘ylanib o‘tirish, fursatni boy berish payti emas” (M.Ismoiliiy, “Farg‘onada tong otguncha”). “Hofiz fursatni qo‘ldan bermay, safar anjomlarini tayyorlab, ikki navkar bilan yo‘lga chiqdi” (M.Osim, “Zulmat ichra nur”). Fursatni qochirmok ayn. fursatni boy bermok. “Zuhra chindan ham meni tanigan! Fursatni qochirmasdan, chorasini ko‘rish kerak” (N.Safarov, “Tanlangan asarlar”)⁶.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 360–361.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 428–429.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 367.

O'zbek tili izohli lug'atida on so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

On (u, ular): on hazratlari, u oliy hazratlari (podshoh, amir, xon va sh.k. haqida). “Mirzo Anvardan on hazratga nomussiz ona bir xiyonat sodir bo'ldi” (A.Qodiriy, “Mehrobdan chayon”).

On (vaqt, davr, payt) Qisqa bir zamon, lahza, payt. Bir on. Shu onda. “Bir onning bahosin o'lchamoq uchun Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz (G'.G'ulom). “Umid Hafiza bilan bo'lgan shirin onlarini xayolidan o'tkazardi” (Mirmuhsin, “Umid”)⁷. O'zbek tili mumtoz adabiy namunalarda دهر (dahr) “zamon, davr ” ma'nolarida qo'llaniladi. Masalan: *Dahrning baqosiz va vaqosiz ekanini aytadi,uning kajraftorligidan noliydi.*

Yil so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida yana quyidagicha ta'riflar berilgan:

1. Biror voqea, hodisa yuz bergan kundan boshlab, o'tgan o'n ikki oylik vaqt.

Uning ishga kirganiga besh yil bo'ldi. “Bo'lmasa nima qil deysiz: yana ikki yil kut deysizmi? dedi tutoqib xotini. (Mirzakalon Ismoiliiy, “Farg'ona tong otguncha”)⁸.

2. O'n ikki oylik vaqt bilan hisoblanadigan kalendar tizimi. Milodiy yil. Hijriy yil. Kabisa yili. Quyosh yili. Oy yili. Qamariya yil hisobi. Yil o'n ikki oy ya'ni yil bo'yi. Yil o'n ikki oy bekorga ishlabman!

3. O'quv yili yozgi kanikul oxiridan boshlab kelgusi yozgi kanikul boshlanishigacha bo'lgan o'qish muddati.

4. Biror planetaning Quyosh atrofidan bir marta aylanishida o'tadigan muddat.

Mars yili (687 sutkaga teng), Zuhra yili (225 sutkaga teng).

5. Muchal yil hisobida o'n ikki muchalning biri. U qo'y yilida tug'ilgan, yiling nima? Yilim, sichqon. “Bu yil it yili ekanmi, bilmayman. Kulollikda ham meni itlar tinchitmad (G'.G'ulom, “Shum bola”).

6. Yil oshi. Kishi vafotiga bir yil to'lishi munosabati bilan (odatda to'qqizinchi yoki o'n birinchi oyda) xaloyiqqa osh berib o'tkaziladigan marosim. “U vazifa o'tonamiz uchun yil oshi berish va ikki ukamizni to'y qilish edi” (S.Ayniy, “Esdaliklar”)⁹.

Shuningdek, o'zbek tilida yil so'zi (faqat ko'plik ma'noda) muayyan tartib sonlardan keyin kelib, o'n yillik muddatni ifodalash uchun ham ishlatiladi. Yigirmanchi yillar adabiyoti. Uttizinchi yillar davomida sanoat va qishloq xo'jaligimizda katta burilish yuz berdi.

Ma'lumki, bir yil to'rt faslga bo'linadi. Fasl: Bir yilni tashkil etadigan to'rt mavsumning biri (qish, bahor, yoz, kuz). Toshkentda uch fasl yoz, shoshgan bahor

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. – Б. 125.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008, - Б. 267-268.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. – Б. 267–268.

kechki yoz. Yoz, katta va asl yoz. Kuz: kechikkan kechki yoz. (M.Shayxzoda, “Toshkentnoma”). Har faslning o‘z xislati bor. Har faslning o‘z fazilati... (Uyg‘un)¹⁰.

O‘zbek tilida fasl so‘zi vaqt bilan bog‘liq yana quyidagi holatlarda ishlatiladi.

1. Ko‘chma “vaqt, muddat, davr” ma’nolarida. O‘t solasan qalbingga, ey gul, Sevgi fasl tanlamas ekan (J.Jabborov, “Tog‘lar sadosi”).

2. Bir fasl degandla “birpas, bir oz” ma’nolarida. Bir fasl jim bo‘lgan mehmonxona ichida yana tapir-tupur, to‘polon boshlandi (S.Ayniy, “Qullar”)¹¹.

Fasl: tabiatning bir yildagi mavsumiy o‘zgarishidir. Havoning o‘zgarishiga qarab, fasllar surilib ham turadi. Bundan tashqari, Yer yuzining turli nuqtasida fasllar almashinuvi har xil. Fasllarning mavsumiy hodisa ekanligi xalq tafakkurida yaxshi aks etgan. Kuzda kunlar erta sovib, qor tushsa, “bu yil qish erta keldi”, deb qo‘yamiz. Yoki ko‘klamda sovuqning zahri ko‘tarilavermasa, “qish cho‘zilib ketdi” deymiz.

Demak, qish ham o‘sha yili shunchalik uzoq davom etgan bo‘ladi. O‘zbek tilida xijriy qamariy oy nomlari faqat diniy adabiyotlar, taqvimlarda qo‘llaniladi. Oylar haftalarga bo‘linadi. Hafta yetti sutkadan iborat. Deyarli barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Yetti kunlik hafta dastlab Sharqda qo‘llangan, milodiy 1-asrdan Rimda ishlatilgan. Qadimda xalqlar nazarida 7 raqami g‘ayri tabiiy "muqaddas" son hisoblangan. Astronomik jihatdan esa hafta oy fazalariga qarab belgilangan. Masalan, qadimgi bobilliklar oy fazasining tahminan 29,5 kunda o‘zgarib turishini aniqlaganlaridan so‘ng oy deb atalgan vaqt o‘lchovi birligi bo‘lganligi uchun 1 oyning har biri 7 kunga teng chorakka bo‘lingan. Ba’zi xalqlarda besh kunlik va o‘n kunlikdan iborat hafta. bo‘linishlari bo‘lgan; masalan: o‘n kunlik hafta (dekada) qadimgi misrliklarda, keyinchalik fransuz burjua inqilobi kalendarida mavjud bo‘lgan.

Kun so‘ziga izohli lug‘atda bir qator izohlar berilgan. Jumladan:

1. Sutkaning quyosh chiqishidan quyosh botguncha bo‘lgan qismi. “Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi (A. Qodiriy, “O‘tgan kunlar”).

2. Bir kecha-kunduz, 24 soatga teng vaqt, sutka. Bir yil, 365 kun.

3. Oy yoki haftaning ma’lum bir kalendar sanasi, ma’lum bir hodisaga bag‘ishlangan kun, sana.

4. (ko‘pl.shaklida) Kunlar bilan belgilanuvchi vaqt, payt, kez, davr. “Bolalik kunlarimda, Uyqusiz tunlarimda, Ko‘p ertak eshitgandim” (H.Olimjon), “Erkin

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 333.

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. - Б. 333.

kunlar kelur, istiqbolimiz yorqin, toleyimiz baland bo'lur, albatta" (Oybek, "Nur qidirib")¹².

Hozirgi o'zbek tilidagi ertalab so'zi ham shundan yasalgan: "erta bilan" degan ma'noni bildiradi. Kech so'zining ham ilk ma'nosi "kechgan, bo'lib o'tgan" degani. Kechki so'z deydi, bu "burungi so'z, qadimgi masal, hikmat" degani. Bu so'z kunning vaqt birligi sifatida "kechib o'tilgan, tugagan" ma'nosini bildiradi. Hozirgi o'zbek tilida "kunning kechki pallasi", "zamonning oxiri" ma'nosida ham yonma-yon qo'llanilaveradi. Kech keldi deganda "muddati tugash chog'ida, hatto muddatidan keyin keldi" deb tushuniladi. Kechqurun so'zi ham shundan yasalgan: kech-qur-un. Qur so'zida "qorong'i" ma'nosi bor, -un tarixan vosita kelishigi. Demak o'zbek tilida ham zamon ifodasini o'z o'rnini va vaqti borligini yuqoridagi ma'lumlardan yaxshi tushunib, angladik.

XULOSA

Yuqoridagi ikki mavzuning xulosasi, arab tilida "zamon, davr vaqti", "vaqt, payt, on", "mavsum, payt" ma'nolarida asosan وقت ko'p. أوقات so'zi ishlatiladi. Masalan: وقت أوريا الوسطي o'rta Ovrupo vaqti.

Gapdagi fe'ldan voqea-hodisaning zamoni anglashilib turadi. Harakat zamonsiz bo'lmaydi. Biroq, so'zlovchi nutqidan harakat zamonining aniq bir muddati anglashilmasligi mumkin. Bunday hollarda nutqda payt ravishlaridan foydalaniladi. Payt ravishlari voqea-hodisaning kechgan zamoniga aniqlik kiritadi. Masalan, keldi deyilganda birovning o'tgan zamonda kelganligi tushuniladi.

Agar kecha keldi deyilsa, harakatning kechgan zamoni aniqlashadi: bugun yoki o'tgan kuni emas, aynan kecha kelgani anglashiladi. Masalan:

وصل المعلم إلى المدرسة قبل الظهر O'qituvchi peshindan oldin maktabga yetib keldi. Ushbu jumlada وصل fe'li va قبل الظهر (peshindan oldin) payt ravishi voqea-hodisani o'tkan zamonda sodir bo'lganligini bildirib kelyapti.

"Vaqt" tushunchasi mantiqiy va lingvistik jihatdan voqea-hodisaning kechgan zamoni hamda vaqt o'lchovlarini bildiradi. O'zbek tilining izohli lug'atida vaqtga quyidagicha ta'rif berilgan.

Vaqt: (وقت - zamon, vaqt muddati, on, mavsum)

Yuz berib turuvchi voqea-hodisa, narsalarning asrlar, yillar, soatlar, minutlar va shu kabilar bilan o'lchanadigan davomiyligi, shunday o'lchov belgisiga ega bo'lgan obyektiv hodisa.

Demak o'zbek tilida ham zamon ifodasini o'z o'rnini va vaqti borligini yuqoridagi ma'lumlardan yaxshi tushunib olishimiz oson bo'ldi.

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Т.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 - 2008. – Б. 428.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Hamroyev M. A. (ona tili oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar uchun o'quv qo'llanma) Toshkent – 2009.
2. M. Qodirov, H. Ne'matov, M. Abduraimova, R. Sayfullayeva (ona tili umum ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik) Toshkent – 2006 – 144 b.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2012. -№ 5.
4. Xojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2002 - 14 jildlik.